

МЕЖІ ВОЛИНСЬКОЇ ЗЕМЛІ КІНЦЯ X — СЕРЕДИНИ XIV ст. У СВІТЛІ АРХЕОЛОГІЧНИХ, ПИСЕМНИХ ТА ТОПОНІМІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

У статті на основі археологічних, писемних і топонімічних даних розглянуто проблему етноплемінних і адміністративних меж Волинської землі кінця X — середини XIV ст.

Важливим аспектом вивчення етнокультурних процесів, що відбувалися на волинських землях упродовж раннього середньовіччя, є проблема рубежів між корінним населенням та народами сусідніх земель. Приступаючи до з'ясування цієї проблеми, слід наголосити на її складності. Деякі вчені зазначають мінливу природу етноплемінних кордонів, проте не варто переоцінювати їх рухливість або плінність їхнього етнокультурного змісту, оскільки інакше було б неможливо пояснити тривалість етнічних зв'язків, незважаючи на зміни політичних кордонів. Це засвідчує історична еволюція етнічної культури українців Берестейщини, Холмщини і Підляшшя.

З причини розташування досліджуваного регіону на окраїні основної руської території особливу увагу заслуговують русько-ятвязький етнічний рубіж на півночі та русько-польський — на заході, але суттєвим є і визначення південного, волино-хорватського, східного, волино-древлянського, та північно-східного, волино-дреговицького, племінних кордонів. Треба зазначити, що в минулому цю проблему вирішували головним чином на підставі писемних джерел, які до того ж часто трактували довільно. Зокрема, у старій польській історіографії існувала, а подекуди має місце й досі, тенденція до пересування кордонів на схід. Наприклад, історик В. Кентшинський вважав, що етнічний русько-польський кордон проходив далеко від р. Західний Буг¹. Уже в повоєнні часи історик Я. Натансон-Леський писав, ніби «прастара межа польсько-руського розселення проходила вздовж Бугу»². А в 60-х роках ХХ ст. історик С. Кучинський пересував його ще далі на схід по лінії Горинь—Случ³. Дещо невизначеною є позиція археолога А. Новаковського, але й він вважає, що етнічний кордон проходив по Західному Бугу⁴. До речі, ще один сучасний польський історик, Я. Тишкевич, схиляється до думки, що межі розселення західних слов'ян (мазовшан) перед ХІ ст. досягали на північному сході сучасних державних кордонів між Україною та Польщею⁵. Отже, з погляду згаданих істориків, землі, що знаходилися на захід від проведеної ними прикордонної лінії, були етнічно західнослов'янськими. Зрозуміло, що з таким тенденційним трактуванням середньовічних кордонів погодитися не можна.

Тому виникає потреба нового, наскільки дозволяють джерела, підходу до вирішення зазначеної проблеми. Виходячи з викладеного, спробуємо визначити етноплемінні межі місцевого населення на півночі з балтами, на заході — зі старопольським населенням і на півдні та сході — з іншими руськими племенами, що проживали по сусідству з волинянами. Оскільки досліджувана нами територія у ранньому середньовіччі була суміжною із землями іноетнічних анклавів, тут не обійшлося без контактів і взаємовпливів. І цей чинник не можна залишати поза увагою. Картографування безсумнівних руських та іноетнічних елементів культури, а також залучення літописних і топонімічних джерел дають змогу провести племінні межі таким чином (див. рисунок).

Північний кордон між волинянами і ятвягами нині залишається ще досить неясним через малу кількість джерел. Відрізок цього кордону невеликий і обмежений головним чином верхньою і частково середньою течією р. Нарев та її правої притоки Бебжі. На північ від цієї лінії в районі Сувальського приозер'я знаходиться велика кількість ранньоятвязьких кам'яних курганів. Ятвязькі селища, а також деякі городища відомі на північ від болотистих пуш долини р. Бебжі та її правої притоки р. Лик (літописна річка Олег). Одне з цих городищ, овальне, без оборонного валу, знаходиться неподалік с. Неюха (колишній округ Лик). На ньому виявлено ліпну тонкостінну кераміку червонуватого кольору. Інше, Скомонтове, городище круглої фор-

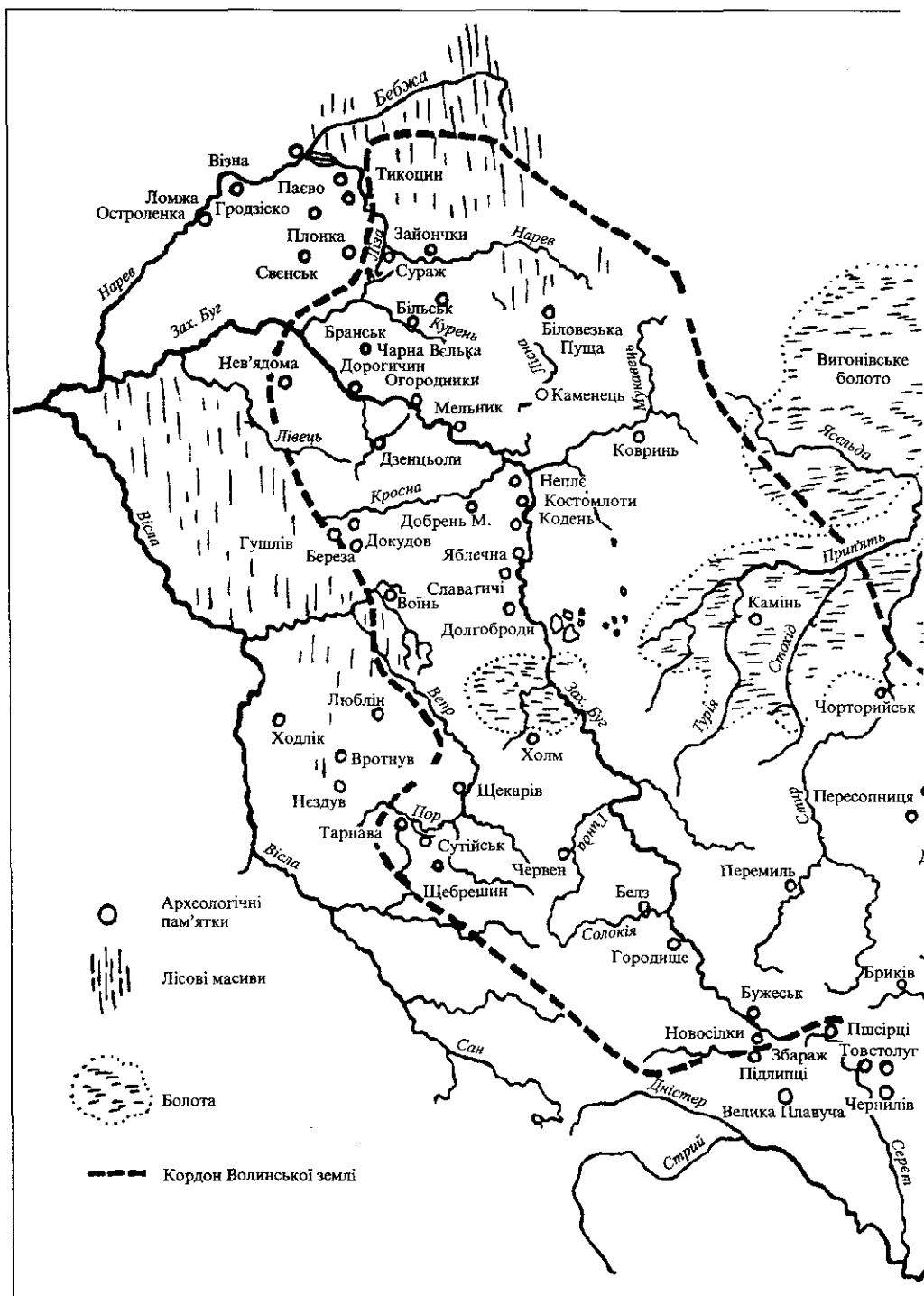
ми оточене концентричним валом заввишки 1 м, який доповнював основне оборонне укріплення — засіку. Біля нього знайдено скарб у мідному горщику, куди входили дві підковоподібні фібули, два спіральні браслети та нагрудний ланцюг з порожнистими намістин і хрестоподібних підвісок⁶. Ці елементи культури пов'язують з ятвягами. Саме тут і знаходилася корінна Ятвязька земля.

На південь від згаданих пам'яток простягалася на 100 км смуга лісів і боліт, за якою знаходилися руські городища і міста в Зайончках, Суражі, Більську й Дорогичині, а також могильники в Гайнівці, Чорній Велькій, Ліпному та ін. із виразним східнослов'янським матеріалом. Отже, кордоном між балтами й слов'янами були лісові пущі. Про проходження ятвязько-руської межі в X—XIII ст. по лісових пущах і болотах свідчить і літопис, в якому, зокрема під 1235 роком, записано, що Данило Романович, виступивши навесні в похід на ятвягів, дійшов до Берестя, а далі не зміг, бо розлилися ріки⁷. Для захисту кордонів від нападів ятвягів було споруджено низку мазовецьких і руських укріплень уздовж р. Нарев: Візна, Стара Ломжа, Остроденка, Свенцьк, Тикоцін, Сураж, Зайончки. Оскільки ятвяги не вміли штурмувати фортець, надійнішим захистом території Підляшшя від їх набігів були укріплення. Після поразки, завданої ятвягам Данилом у 1257 р., вони зобов'язалися «городи рубити в землі своїй»⁸, щоб руський король міг тримати тут постійні гарнізони. У світлі вищевикладеного русько-ятвязький етнічний кордон мав проходити долиною р. Бежі (див. рисунок).

З політичної й військової точок зору найважливішим був західний, русько-польський, відрізок кордону, що був стабільним і протягом X—середини XIV ст. не змінювався. Він вимальовується краще, ніж русько-ятвязький, унаслідок більшої кількості джерел і вищого ступеня дослідженості цього регіону. Як показує розміщення археологічних пам'яток, прикордонна лінія тут починалася від середньої течії р. Нарев у південному напрямку по річках Ліза, Марківка і Нурець до правого берега Західного Бугу. На захід від цієї лінії розташовані старопольські міста Тикоцін, Гродзіско Старе, Свенцьк, селища Паєво, Плонка, могильники Паєво, Кобилін-Кулешки⁹. На схід від прикордонної лінії знаходилися руські міста Сураж, Більськ, Бранськ, Дорогичин, Мельник, селища Слохи, Огородники, Головчиці, кургани в селах Нев'яро-Сохи, Чорна Велька та ін. Перетнувши Буг, кордон ішов по верхів'ях його лівої притоки р. Лівець. На південь від середньої течії р. Лівець через верхів'я Кшні він проходив у бік середньої течії річок Тисьмениця і Вепр. На лівому березі Бугу існувала низка руських селищ у селах Менженін, Барсуки, Антолін, Бучице Старе, Дерло, Непле, Кжичев, Кодень, Костомлоти, Славатичі, Яблечна, Долгоброди. Міст тут не було, лише одне городище в с. Добринь, у басейні р. Кшні. Крім курганних могильників у селах Залевші, Менженіні, тут відомі ґрунтові могильники в Костомлотах і Плоскуві та поховання з кам'яною обкладкою в Ліпно (див. рисунок).

Далі на півдні кордон, очевидно, тягнувся вздовж р. Вепр, про що свідчить розташоване в його середній течії руське село Воїнь. Лінія кордону тут була певною мірою умовною і прикордонний характер мала вся смуга, яка лежала між річками Вепр і Західний Буг. В аспекті розгляду русько-польського кордону доречно звернутися до літописних джерел, що стосуються цієї території. Під 1213 роком у Галицько-Волинському літописі є запис такого змісту: «Данило тоді вернувся додому, і поїхав з братом (Васильком) і забрав Берестій, і Угровськ, і Верещин, і Столп'є, і Комов, і всю Україну»¹⁰. Звідси виходить, що під терміном «вся Україна» 1213 р. розумілись практично всі забузькі землі, розташовані на північ від м. Червен. У старій історіографії існувала думка, що Україна 1213 р. лежала західніше від згаданих міст — це землі по р. Вепр і верхів'ях Лади, Танева та Білої. Такого погляду, зокрема, дотримувався російський історик О.М. Андріяшев¹¹. У наш час дослідники, зокрема професор М.Ф. Котляр, вважають, що Україна і територія, на якій знаходилися міста Верещин, Комов та інші, якщо і не тотожні, то дуже близькі¹². Це, до речі, підтверджується аналізом літописного повідомлення 1281 р., в якому написано, що с. Воїнь знаходиться на Україні¹³. Воно локалізується на північний захід від району розміщення згаданих міст у верхів'ї р. Тисьмениця, тепер с. Вогинь. Згадка про с. Воїнь дає змогу уточнити розміри України (України), яка була історично-географічним регіоном, що знаходився на крайньому русько-польському пограниччі й обіймав західну частину теперішньої Холмщини.

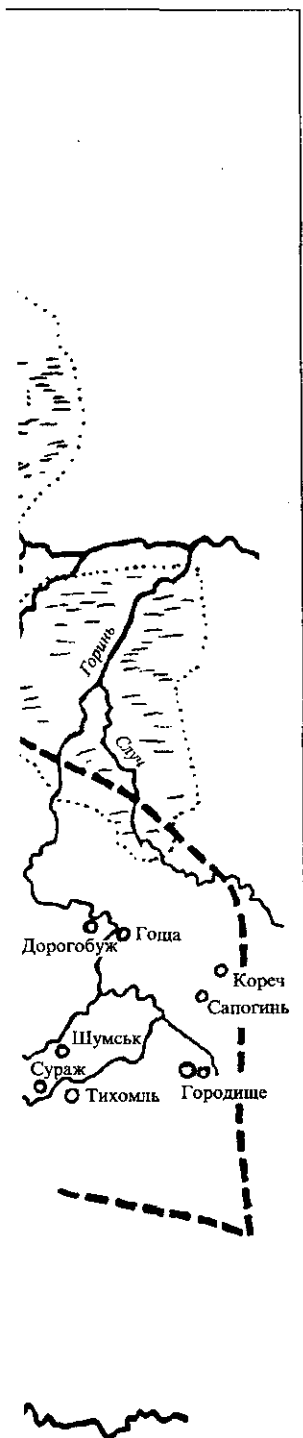
Крім поселень на цій території відомі поховальні комплекси X—XIII ст. з підкурганним обрядом захоронення на горизонті чи в ямах у Городищі, Холмі та в інших пунктах, інвентар яких типовий для східнослов'янських земель. Як слушно зауважує

Етноплеменні межі Волинської землі

український археолог О.П. Моця, наявність підкурганих поховань початку II тисячоліття є принциповим чинником для розмежування етнічних територій Польщі і Русі, оскільки для руських земель характерним був звичай захоронювати померлих під курганами аж до XIII ст., а для польських — ні. Цей елемент дає змогу конкретизувати розмежування і державних територій сусідніх слов'янських народів на етапі їх становлення першими століттями II тисячоліття¹⁴.

З карти прикордонних пам'яток (див. рисунок) видно, що на захід, між річка-

ми Вепр і Вісла, простяглася слабо освоєна смуга лісів і пуш. Натомість правобережжя Вісли було заселене старопольськими племенами, про що свідчить низка археологічних та архітектурних пам'яток, зокрема городище біля с. Ходлік на Люблінщині, оборонні споруди і речовий матеріал якого виразний західнослов'янський характер¹⁵. Далі на південь, у верхів'ях р. Вепр і її лівій притоки Пор, знаходилися давньоруські міста-фортеці Сутійськ, Тарнава і Щебрешин та поховання в Липському, Гучові, Грудку Надбужному. Звичайно, не всі міста тут мали військово-стратегічне значення. Так, якщо Сутійськ уже в XI ст. було задумано як фортецю на русько-польському кордоні, то Червен набув військового значення пізніше, у силу свого прикордонного положення. У XIII ст. військово-стратегічна роль межиріччя Західного Бугу і Вепра зросла ще більше, але замість Червена в південній частині цього відрізка кордону провідним містом став Белз, що засвідчено частими згадками про нього у літопису.

Вищенаведений етнічний кордон визначено не лише за археологічними та писемними, а й за топонімічними даними, зокрема назвами населених пунктів із закінченням на *-ичі*. Такі назви, згідно з поглядом українського лінгвіста О.А. Купчинського, пов'язують тут з дулібами-волинянами¹⁶, що дає додаткові можливості визначити досить виразну межу між східними й західними слов'янами. За даними топонімії вона практично збігається з кордоном, який вимальовується за археологічними і літописними джерелами й тягнеться від злиття річок Нурець та Західний Буг, нижче — по правому березі р. Вепр (крім верхньої течії). На схід від цієї прикордонної смуги є кілька скупчень місцевостей із закінченням на *-ичі*: Сім'ятичі біля Дорогичина, Мишковичі, Славатичі, Добрятичі, Мержевичі та інші (в Підляшші), що свідчить про заселеність їх волинянами. Південніше — це територія з центром в історичному граді Волинь: Ратиборівичі, Войславичі, Вороновичі, Поболовичі та ін. Західніше від цієї межі, у районі Повіслення, такі патроніми не трапляються, що свідчить про заселеність цих земель польським людом.

На півдні племінний, між волинянами і хорватами, а потім і адміністративно-територіальний кордон між Волинською та Галицькою землями проходив по вододілу правих приток верхньої Прип'яті і верхів'я Західного Бугу, з одного боку, та верхів'їв лівих приток Дністра — з іншого. Протяжність кордону на цьому відріжку була порівняно невелика, оскільки Волинь виходила сюди вузьким клином. Тут він не мав природних оборонних кордонів у вигляді боліт чи лісових пуш, зате з боку Волині існували такі потужні міста-фортеці, як Белз, Перемиль і Бужеськ. Окреслюючи територію середньовічної Волинської землі, академік П.П. Толочко звернув увагу на динаміку зміни її південних кордонів, які інколи спускались по лінії Любачова, Бужеська, Плісенська, а іноді піднімалися до Белза.

Причини цього вчений вбачає в зміні підпорядкування Бужеського князівства. Якщо воно потрапляло в залежність до галицьких князів, то межі Волині зміщувалися на північ, а коли поверталася до володимирських, то — на південь¹⁷. На цьому відріжку етноплемінний кордон досить чітко визначається, з одного боку, за курганами волинян у Новосілках (Львівських), Шпиколесах, Брикові та Суражі над Вілією, а з іншого — ґрунтовими підплитовими похованнями

хорватів у Підлипцях, Підгірцях на Львівщині та в Старому Збаражі і Товстолузі на Тернопільщині. Щоправда, і на цьому відрізку кордону бачимо взаємопроникнення сусідніх етносів на ту чи іншу сторону. Так, в Підгірцях поруч із курганами є й підплитові поховання, відомі вони і в Перемилі над Стиром, а кургани, у свою чергу, — у Великій Плавучій, Товстолузі, Чорнилові на Тернопільщині серед численних могильників хорватів. Так виглядає найменший, південний, відрізок кордону досліджуваної території (див. рисунок).

Східний кордон між Волинською і Київською землями з політичної точки зору не був строго визначений: загалом він проходив по р. Случ, але коли київські князі захоплювали волинські міста, розміщені західніше, то відсувався до р. Горинь. Однак Погориння завжди було волинським, свідченням чого є літописне повідомлення під 1150 роком, згідно з яким волинський князь Мстислав Ізяславич твердо заявив: «А то волость отця моего, і моя — по Горину»¹⁸. Так само під 1233 роком як суто волинське місто, що належало Данилові Романовичу, згадується Тихомль, розташований у верхній течії р. Горинь¹⁹. У Погоринні знаходилися два великі (Дорогобуж і Пересопниця) і два малі (Сапогинь і Коречьк) міста. Причому вони відігравали в захисті Волинської землі таку саму роль зі сходу, як Червенські гради — із заходу. Проте поселень тут було мало. Як вважає археолог А.А. Томашевський, вичерпання природних ресурсів у XI—XIII ст. у басейні середньої Случі призвело до фактичного обезлюднення цієї території²⁰. Вирішальна роль у визначенні меж розселення волинян і древлян належить поховальним пам'яткам. Волинські кургани мають свої характерні прикраси, а древлянські — шар попелу і вугілля в насипі кургану над похованням. Однак західний кордон поширення древлянських курганів не мав стику зі східним волинським: межа проходила по р. Случ, де лісові масиви розділяли землі волинян і древлян.

Насамкінець розглянемо північно-східний відрізок кордону Волинської і Турово-Пінської земель, де природною межею виступали практично непрохідні ліси й болота. Цей район був слабозаселений, із малою кількістю міст. Крайнім північно-східним містом волинян був Чорторийськ, про прикордонне положення якого свідчить боротьба за нього між волинськими та пінськими князями²¹. Інших укріплень на цьому відрізку немає. Далі, на північний захід від р. Прип'ять, кордон гіпотетично проходив між верхів'ями її лівої притоки Ясельди та верхів'ями Мухавця — правої притоки Західного Бугу. Із волинської сторони тут стояли міста Кобринь і Каменець, а з північного сходу міст поблизу не було. Болотисті простори в басейні верхньої Прип'яті становили водночас її племенні кордони між основним волинським населенням Берестейського Побужжя та дреговицьким басейну верхнього Німану. Цим і завершуємо розгляд кордонів, оскільки ми розпочали їх аналіз із північно-західного відрізка.

Слід зазначити, що міжплеменні, чи територіальні, кордони нерідко мали умовний характер, а балти, поляки, волиняни, дреговичі, хорвати часто мешкали поруч або й черезсмужно. Підтвердженням цього є район Середнього Побужжя, де мазовшани проникали на територію волинян, а останні подекуди поселялися на польських землях. Подібну картину спостерігаємо й на півдні, на кордоні волинян із хорватами. Зрештою, взаємопроникнення було звичайною справою для прикордонних районів багатьох племен і народів. Проте етнічні межі, можливо, і не як чітка лінія, а часто слабозаселена широка смуга, існували. Це визначило і конфігурацію державного кордону між Руссю і Польщею від 981 р. до середини XIV ст. Інші межі були кордонами між князівствами до утворення Волинсько-Галицької держави в 1199 р. У світлі викладеного сподіваємось, що визначені середньовічні межі Волинської землі в цілому не викликають серйозних сумнівів.

¹ *Kętrzyński W.* Granice Polski w X w. — Kraków, 1892. — 32 s.

² *Natanson-Leski J.* Zarys granic i podziałów Polski najstarszej. — Wrocław, 1953.

³ *Kuczyński S.* Wschodnia granica Państwa Polskiego w X wieku (przed rokiem 980) // *Początki Państwa Polskiego.* — Poznań, 1962. — Т. 1. — S. 233—251.

⁴ *Nowakowski A.* Górne Pobuże w wiekach VIII—XI. Zagadnienia kultury. — Łódź, 1972. — 144 s.

⁵ *Tyszkiewicz J.* Cultural processes connected with expansion of the Rus of Kiev towards Lithuania in the 9th—11th centuries // *Archeologia Polona.* — 1975. — Vol. 16. — P. 107—126.

⁶ Гуревич Ф.Д. К вопросу об археологических памятниках летописных ятвягов // КСИИМК. — 1950. — Т. 33. — С. 110—120.

⁷ Полное собрание русских летописей: Ипатьевская летопись. — М.: Изд-во вост. лит., 1962. — Т. 2. — 938 стлб.

⁸ Там же. — 835 стлб.

⁹ Kamiński A. Z badań nad pograniczem polsko-rusko-lacwieskim w rajonie rzeki Sliny // WA. — 1956. — Т. 23, з. 2. — С. 131—168.

¹⁰ Полное собрание ... — 732 стлб.

¹¹ Андрияшев М.А. Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия. — Киев, 1887. — 232 с.

¹² Котляр М.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XIII вв. — Киев, 1985. — 174 с.

¹³ Полное собрание ... — 889 стлб.

¹⁴ Моця О.П. Південно-західні кордони Київської Русі за матеріалами поховальних пам'яток // Rozprawy i Sprawozdania. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. — Rzeszów, 1996. — S. 91—96.

¹⁵ Gardawski A. Wyniki wstępnych badań na grodzisku wczesnośredniowiecznym we wsi Chodlik pow. Puławy // WA. — 1954. — Т. 20, з. 1. — С. 87—89.

¹⁶ Купчинский О.А. Древнейшие славянские топонимические типы и некоторые вопросы расселения восточных славян // Славянские древности. — Киев, 1980. — С. 45—72.

¹⁷ Толочко П.П. Волынское княжество // История Украинской ССР. — Киев, 1981. — Т. 1. — С. 400—404.

¹⁸ Полное собрание ... — 396 стлб.

¹⁹ Там же. — 770 стлб.

²⁰ Томашевський А.П. Населення Східної Волині V—XIII ст. н. е. (Система заселення, екологія, господарство): Автореф. дис.... канд. істор. наук. — К., 1993. — 18 с.

²¹ Полное собрание ... — 752 стлб.

Одержано 08.04.2001

М. Кучинко

РУБЕЖИ ВОЛЫНСКОЙ ЗЕМЛИ КОНЦА X — СЕРЕДИНЫ XIV ВВ. В СВЕТЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ, ПИСЬМЕННЫХ И ТОПОНИМИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ

В статье на базе археологических, топонимических и письменных источников по-новому освещается проблема рубежей Волынской земли. Определены племенные рубежи на севере с ятвягами, на западе с поляками, на юге с хорватами, на востоке с древлянами и на северо-востоке — с дреговичами. Одновременно определены государственная граница с Польшей на западе и административная — с Галицкой землей на юге, Киевской — на востоке и Турово-Пинской — на северо-востоке.

М. Kuchynko

THE BORDERS OF THE VOLYN LAND AT THE END OF THE X — THE MIDDLE OF THE XIV CENTURIES, IN THE LIGHT OF ARCHAEOLOGICAL, WRITTEN, AND TOPONYMICAL SOURCES

On the basis of the archaeological, toponymical and written sources the article, in a new way, elucidates the problem of the borders of the Volyn land. The autor defined the tribal borders with the Jatvyags in the north, with the Poles in the west, with the Croats in the south, with the Drevlyans in the east, and with the Dregoviches in the north-east. At the same time, the state border with Poland in the west and the administrative borders with the Galich land in the south, the Kyiv land in the east and the Turovo-Pinsk land in the north-east are cleared out.